

## خط کوفی در گذر تاریخ اسلامی

### دکتر امیر تیمور رفیعی

استادیار گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد محلات، محلات، ایران

AmirTeymour\_rafiei@yahoo.com

### لیلا کاویانی اسکندری (نویسنده مسئول)

دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ اسناد ومدارک آرشیوی و نسخه شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد محلات، محلات، ایران

Leily\_kaviany@yahoo.com

### مهرناز کاویانی اسکندری

کارشناس ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی واحد محلات، محلات، ایران

## چکیده

خط کوفی را نخستین نگارش از خطوط اسلامی میدانیم. این خط که پیش از ظهور اسلام رواج داشته و توسط مسلمانان و اعراب اشاعه یافته است، در طول سالیانی که استعمال گشت به اشکال و نگارش متفاوت دیده شده است. اصولاً کاربرد این خط در نگارش مصحف شریف، سنگ مقبره ها و کتیبه مساجد بود که تا اواسط قرن هفتم هجری نیز متداول بوده است. در این پژوهش سعی شده است به انواع نگارش این خط، سابقه و وجه تسمیه آن و استفاده آن در هنرهای تزئینی و معماری پرداخته شود.

**واژگان کلیدی:** حضرت علی ابن ابی طالب(ع)، خط کوفی، خطوط اسلامی، کوفی ساده و تزئینی

#### مقدمه

درباره خاستگاه خط کوفی نقل قول‌ها بسیار است، آنچه مسلم است اینکه خط کوفی نامش را از شهر کوفه نخستین مرکز علمی اسلامی وام می‌گیرد. شهر کوفه محل خلافت حضرت علی (ع) بوده و در اخبار دینی و اسناد بر جای مانده از دانشمندان آن اعصار، علی ابن ابی طالب (ع) را واضع و مرجع خط کوفی می‌دانند. ایشان کاتب قرآن و در عین حال حامی کاتبان و خوشنویسان قرآن بوده و در توسعه این خط اهتمام بسیار فرموده‌اند. چنانکه مولانا سلطان علی مشهدی در اوایل قرن ده هجری در منظومه‌اش این مطلب را به صورت قطعه شعری بیان کرده است: "...مرتضی اصل خط کوفی را کرد پیدا"

در هر حال اگر علی ابن ابی طالب (ع) واضع خط کوفی هم نباشد در نگارش آن ید طولوا و قدرت معجزه‌نمایی داشته و در ترکیب حروف و ترتیب و اتصال و انفصال آن‌ها کرامت به خرج داده‌اند. خط کوفی اولیه فاقد علائم اعراب و نشانه‌های آوایی بوده و این علائم و نشانه‌ها بعدها به صورت رنگی و متمایز به این خط افزوده می‌شدند و اعراب در نسخه‌های کهن به شکل دوایر سرخ رنگ شنگرفی و پیوسته به حروف بود، سپس جزم و نشانه‌های تجوید و دیگر نشانه‌ها به رنگ‌های زنگاری و لاجوردی اضافه شدند. این دوایر سرخ رنگ شنگرفی و نشانه‌های اعراب زنگاری لاجوردی و نیلی به نسخه‌های کهن زیبایی و جلوه‌ای بی‌نظیر بخشیدند.



در میان انواع خط کوفی، کوفی گل دار یا همان کوفی مزهر، تزئینی ترین سبک از شیوه های مربوط به سنگ نبشته ها و نشان دهنده نقطه اوج پیشرفت خط عربی است. در این مکتوب سعی شده است که به انواع نگارش خط کوفی و تحولات آن در دوره ای که کتابت آن معمول بوده پرداخته شود.

### آغاز کتابت کوفی

یکی از معجزه های راستین اسلام چگونگی تکامل خط کوفی در دورانی کوتاه و رسیدن به گونه ای خوشنویسی متناسب، بسیار آراسته و بی نهایت زیباست. این خط که در نیمه اول هجری قمری به اوج خود رسید چنان فضیلتی کسب نمود که به مدت ۳ قرن دوام یافت و به اتفاق آرا تنها خط روحانی برای کتابت قرآن بود. از آنجا که خط کوفی ساختار افقی کشیده ای داشت، خط مناسبی شد برای سطوحی که طولشان بلندتر از ارتفاع شان بود (گرومن، ۱۳۸۳: ۷) بنابراین قرآن های برجامانده از ادوار گذشته که به دست ما رسیده است غالباً از جهت افقی باز میشوند حتی زمانی که خط کوفی به جای کتابت قرآن مجید در کتیبه ها و یا خطوط تزئینی به کار می رفت قالب آن به طور کلی افقی و یا دارای چهارچوب و قالب های کشیده بودند. (همان: ۷)

خط کوفی در ابتدا ناشی از شرایط اجتماعی و فرهنگی که در آن رشد یافته بود جلوه ای عبوس داشت اما به تدریج که شرایط به سوی بهبود و آرامش سوق یافت بازتاب آن در خط کوفی نیز آشکار گشت و قرآن هایی که با خط کوفی و بدون تزئینات نگارش می شدند با انواع متنوع تزئینات که عملکردشان ضروری بود، به کار گرفته شدند. از آن جمله در عنوان ها، سوره ها، سرفصل ها، آیه ها، شماره آیه از قرن چهارم هجری از تذهیب و خط کوفی تواما استفاده می شده است. در واقع خط کوفی از قرن دوم هجری عامل بسیار مهمی در هنر اسلامی برای سوره های قرآن مجید، نوشته های روی سکه ها و نوشته های یادبود به شمار می آمد.

تا قرن چهارم هجری خط قابل ملاحظه در ایران محدود به خط کوفی بود، زیرا از یک طرف اشکال کوفی مناسب خاصی با سبک تزئین آن زمان داشت و از طرف دیگر با صفت های مربوط به کار بر روی چوب و فلزات و بافتن جوردرمی آمد. تحول تزئینی کتیبه های کوفی تا اواخر قرن پنجم هجری استمرار یافت. از این زمان به بعد خط کوفی عملکرد اصلی خود را که انتقال اندیشه و ایجاد ارتباط بود از دست داد و صرفاً به عاملی تزئینی تبدیل شد. مهمترین آن ها عبارتند از حروف گل و بوته دار، ساق و برگ دار، درهم تافته شده، گره دار، مشبک، به هم پیچیده و جاندار

که در آن حروف شکل اندام انسان و یا حیوانی را به خود می گیرند. نوع دیگری از خط کوفی زاویه دار نیز بوجود آمد که نمونه های درخشان آن را می توان در کتیبه های بسیار زیبای مساجد و مناره ها به نظاره نشست. (همان: ۸ و ۷)



#### سابقه و وجه تسمیه خط کوفی

مرحوم حبیب الله فضائلی در رابطه با وجه تسمیه این خط چنین عنوان کرده که خط کوفی منسوب به خط نبطی متأخر و نبطی متأخر مربوط به دو اصل "صفوی مسند" و "نبطی قدیم آرامی" و این دو اصل ناشی از خط فنیقی است و خط فنیقی به دو خط میخی و هیروگلیفی منتهی می شود. این خط در جریان تحول خود زمانی به نام حیری و انباری و با رفتن به مکه و مدینه، مکی و مدنی نامیده شده و به دو صورت مبسوط و مستدیر متداول بوده است و در آخرین مرحله یکی از آن دو یعنی "مبسوط" پس از بنای شهر کوفه و تکامل و تجوید به خط کوفی معروف گردید. (فضائلی، ۱۳۹۱: ۱۲۵)

جرجی زیدان آورده: "در آثار باقیمانده از اعراب حجاز چیزی در دست نیست که برخط و سواد داشتن آنان دلالت کند، در صورتی که از عرب های مقیم شمال و جنوب حجاز آثار کتابت بسیار موجود می باشد، مشهورترین آن اعراب مردم یمن هستند که با حروف مسند می نوشتند و دیگر نبطی های شمال که خط شان نبطی بود و هنوز آثار کتبی آنان در نواحی حوران و بلقاء موجود می باشد و علت بی سواد بودن آنان این بوده که مردم حجاز یا اعراب مصر زندگی

صحرائشینی داشتند و خواندن و نوشتن از عادات مردم شهری می باشد، از آن رو تا کمی پیش از اسلام کتابت در میان اعراب حجاز معمول نبوده است. اما برخی از مردم حجاز که کمی پیش از اسلام به عراق و شام می رفتند، با اخلاق شهرنشینی آشنا می گشتند و به طور استعاره نوشتن را از عراقیان و شامیان فرا می گرفتند و همین که به حجاز می آمدند، عربی را با حروف نبطی یا سریانی و یا عبرانی می نوشتند و خط سریانی و نبطی پس از فتوحات اسلام نیز میان اعراب باقی ماند و تدریجا از خط نبطی خط نسخ (دارج) پدید آمد و از سریانی خط کوفی پیدا شد. خط کوفی در ابتدا به خطر حیرت مشهور بود آن را به شهر حیره از شهرهای عربی عراق نسبت می دادند و بعدها که مسلمانان در نزدیکی حیره شهر کوفه ساختند شهرت خط حیرت به خط کوفی تبدیل یافت" (جرجی زیدان، ۱۳۴۵: ۴۵۲)

در مقدمه ابن خلدون در رابطه با مراحل تحول خط کوفی چنین آمده: "... و خط عربی هنگام دولت تباعه در زیبایی و آرایش به منتهی درجه استواری رسیده بود، زیرا دولت مزبور به مرحله شهرنشینی و تجمل و شکوه نائل آمده بود و خط مزبور به نام خط "حمیری" نامیده شده است و آن از تباعه به مردم حیره انتقال یافت که در آن دولت خاندان منذر تشکیل یافته بود و این خاندان در عصیت از وابستگان و خویشان تباعه بودند... و مردم طائف و قبیله قریش چنانکه گفته اند، خط را از اهالی حیره فراگرفتند و گویند کسی که خط را از مردم حیره آموخته، سفیان ابن امیه و به قولی حرب ابن امیه بوده است... پس نظر آنانکه می گویند مردم حجاز خط را از اهالی حیره فرا گرفته و مردم حیره آن را از تباعه و حمیر آموخته اند، از دیگر اقوال شایسته تر است... آنگاه چون تازیان به فرمانروایی و کشور داری نائل آمدند و شهرهای گوناگون را فتح کردند و کشورها را متصرف شدند و به بصره و کوفه فرود آمدند و دولت آنان به ن، شتن و خط نیازمند شد، فن خط را به کار بردند و در جستجوی آن هنر کوشیدند و آن را آموختند و متداول کردند و در نتیجه به مرحله ترقی و استواری رسید و در کوفه و بصره از لحاظ زیبایی پایه بلندی یافت، ولی البته فروتر از مرحله ترقی نهایی و هدف مطلوب بود، و رسم خط کوفی در این دوران هم معروف است. آنگاه تازیان در سرزمین ها و کشورهای گوناگون پراکنده شدند و افریقه و اندلس را نیز فتح کردند و خاندان عباسیان شهر بغداد را بنیان نهادند و در آن شهر پس از آنکه از لحاظ عمران توسعه یافت، خطوط هم به آخرین مرحله ترقی رسید و آن شهر به عنوان پایتخت اسلام (دارالاسلام) و مرکز دولت به شمار می آمد..." (ابن خلدون، ۱۳۳۷: ۸۳۹ الی ۸۴۴)

دیماند در کتاب راهنمای صنایع اسلامی آورده: صنعت خط یا خوشنویسی از دوره های اولیه میان مسلمانان مورد توجه بود و حتی بیش از نقاشی احترام و مقام داشت. خط عربی دو اسلوب دارد، یکی اسلوب رسمی با حروف زاویه دار و دیگری اسلوب شکسته با حروف منحنی و قوس دار. اسلوب اول معروف به خط کوفی است که به شهر کوفه عراق که شاید اولین بار به طور رسمی در آن شهر این خط شایع شد، نسبت داده می شود و اسلوب دوم خط نسخ است (دیماند، ۱۳۳۶: ۷۷)

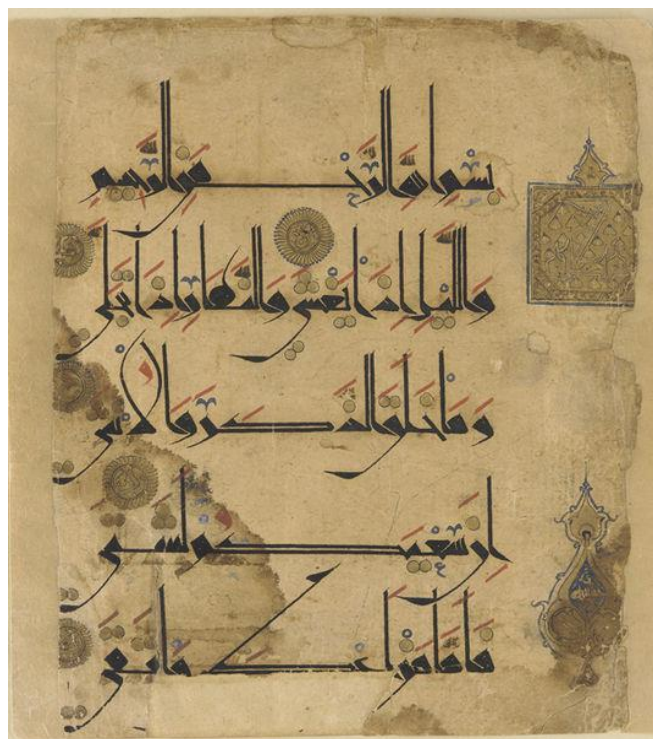
خط کوفی تا سده هفتم هجری برای کتیبه نویسی و کتابت قرآن کریم استعمال می شد و اغلب نسخ قرآن دوره عباسی متعلق به قرن سوم هجری روی پوست نوشته شده و حروف کوفی آن ها دارای مدّ کوتاه و جرّ طویل بوده و طی قرن سوم و قسمتی از قرن چهارم در مصر و سوریه و عراق به کار می رفته است.

ایرانیان مسلمان خط و تذهیب را از اعراب اقتباس کردند. خطاط های ایرانی نوعی خط ابتکار کردند که از خط کوفی عباسی مشتق است و در آن مدّها واضح تر از جرّهاست، یعنی قسمت های عمودی حروف از قسمت های افقی روشن تر و واضح تر است... در قرآن های عهد سلاجقه متعلق به قرن یازدهم و دوازدهم خط کوفی ایران حداکثر نمو و رشد و ترقی را نموده و تذهیبات آن نیز غنی تر است (همان: ۷۹)

از وقتی که زبان عربی با سپاهیان عرب به ایران نفوذ کرد، خط عربی نیز با آن همراه بود. خط عربی به نحوی که در دوره ی اسلامی معمول بود در زمانی قریب به اسلام از دو قوم اخذ شد: نخست از قوم نبطی در جانب حوران و دوم از سریانیان از طریق حیره (نزدیک کوفه). این هر دو خطّ از خطوط سامی و برای عرب کاملاً قابل تقلید بود. خط نخستین منشأ خطّ نسخ و خطّ دوّمین مبدأ خطّ کوفی شد... دو خطّ نسخ و کوفی هر دو بعد از غلبه ی اسلام میان مسلمانان باقی مانده و ظاهراً این هر دو خطّ را با هم به کار می بردند. خطّ نسخ بیشتر برای کتابت نامه ها و امثال این مورد به کار می رفت و خطّ کوفی بیشتر به کار کتابت مصاحف می آمد و بعدها در تزئین مساجد و سکه ها نیز مورد استفاده قرار گرفت (صفا، ۱۳۳۸: ۱۵۴)

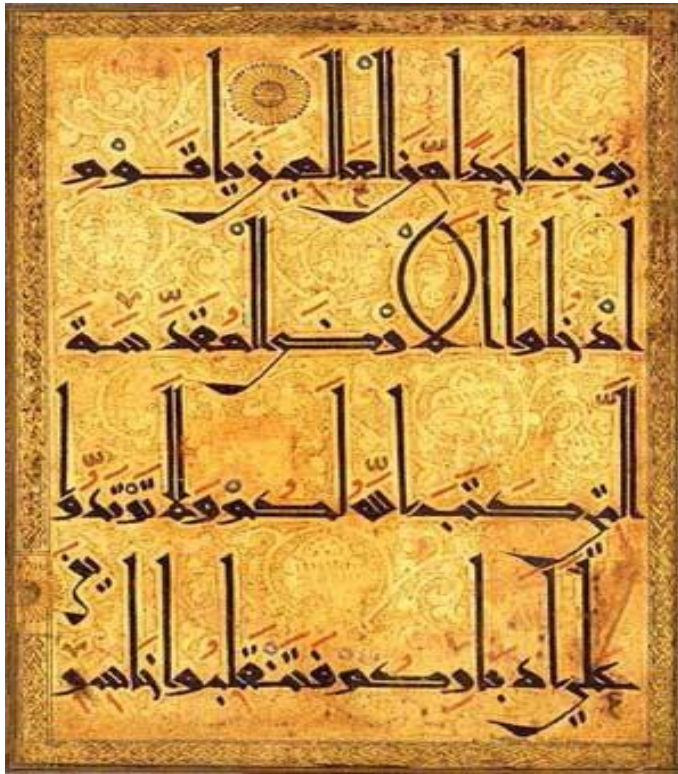
کوفی شرقی که در ابتدای قرن پنجم هجری قمری توسط ایرانی ها ابداع شد، دارای ویژگی های منحصر به فردی بود که با سایر خطوط کوفی تفاوت های چشمگیری داشت به این ترتیب که شکل عمود کلمات کشیده تر و حروف کوتاه خوابیده و به سوی چپ تمایل داشتند. این امر حرکت و پویایی خطّ را تقویت نمود طوری که برخی از محققان غربی آن را به "کوفی خوابیده"

یا "کوفی مایل" نامگذاری کردند. بدون شک این نوع خط، از نوعی خط شکسته مشتق شده است زیرا خطوط آن بسیار ظریف تر و شکیل تر از نوع باختری آن است که به مرور زمان سبک تر و لطیف تر نیز گشت... خط کوفی شرقی خود را از قید و بند کوفی سنتی رها کرده بود و به سوی یک شیوه ی کاملاً ظریف سوق داده شد و تا سال های اخیر برای تزئین سوره های قرآن از آن استفاده می شد (گرومن، ۱۳۸۳: ۸)



یکی از زیباترین مشتقات خط کوفی شرقی، خط قرمطی نام دارد، که در آن مزایای کوفی شرقی، که کیفیت تزئینی به خود گرفته بود، با زمینه تذهیب پوشیده از نقوش و اسلیمی است که در اواخر قرن چهارم هجری ابداع شد. دو نوع توضیح در رابطه با این خط آمده است: یکی اینکه این خط منسوب به قرمطیان است که توسط حمدان قرمط در حدود سال ۲۶۲ هجری قمری پایگذاری شد و دیگری جنبه زبانشناسی آن است. قرمطه در زبان عربی به معنای ریز بودن خط و نزدیکی واژه ها و خطوط به یکدیگر است. در حقیقت عبارات به هم چسبیده یکی از ویژگی

های خط قرمطی در مقابل خط کوفی سستی است. هر چند نوع کشیده خط کوفی قرمطی بسیار نادر است اما از نمونه های بسار درخشان خط عربی به شمار می آید (همان: ۸)



#### خط کوفی ساده و تزئینی

ابن خلدون در رابطه با فنّ و هنر خطّ در مقدمه کتاب معروف خود چنین آورده: "...و این فنّ از هنرهای شریف است، زیرا نوشتن از آنگونه خواص انسانی است که بدان از حیوان باز شناخته می شود و هم فنی است که انسان را از نیات درونی یکدیگر آگاه می کند و مقاصد آدمی را به شهرهای دور دست می رساند و نیازهای انسان را بر می آورد..." (ابن خلدون، ۱۳۳۷: ۸۳۸)

مقصود از خط کوفی تزئینی خطی است که هم خود مزین به موضوعات تزئینی باشد، یعنی از حالت ساده خود خارج شده و علاوه بر کتابت شامل نقوش دیگری از گیاهان و یا اشکال هندسی و غیره باشد و هم سطوحی را با فرم خود و اشکال ملحق به خود مزین سازد.



حبیب الله فضائلی آورده: "تمام این شیوه ها، از نظر دقت و بررسی در خطوط مصاحف و کتیبه های مساجد و ابنیه از آجری و کاشی کاری و ظروف سفالین و فلزی و سنگ نوشته ها، به سه عمده ی متمایز منقسم می گردد:

۱. نوع ساده (محرر) و آن بر دو شیوه است: شیوه ای قدیمی که ساده ی خالص و خالی از هر گونه تزئین است و نمونه هایی از قرآن و کتیبه ی متعلق به قرن اول هجری از این شیوه به دست هست و کتیبه ی موجود از آن زمان در مسجد ابن طولون در قاهره می باشد.



کتیبه ای به خط کوفی ساده در مسجد ابن طولون قاهره در ۲۶۵ هجری قمری/ ۸۷۹ میلادی

دیگری شیوه ی ساده ی ایرانی که اکثر قرآن هایی که در ایران نوشته شده و حتی بعضی کتیبه ها، به این شیوه ی منکسر و متطور از کوفی اول است که تقریباً بوی و رنگی از تزئین نیز بدان راه یافته است و به همین شیوه است که پس از تحولات و تطورات زیاد، سرانجام خطوط خاص ایرانی از آن بیرون آمده است.



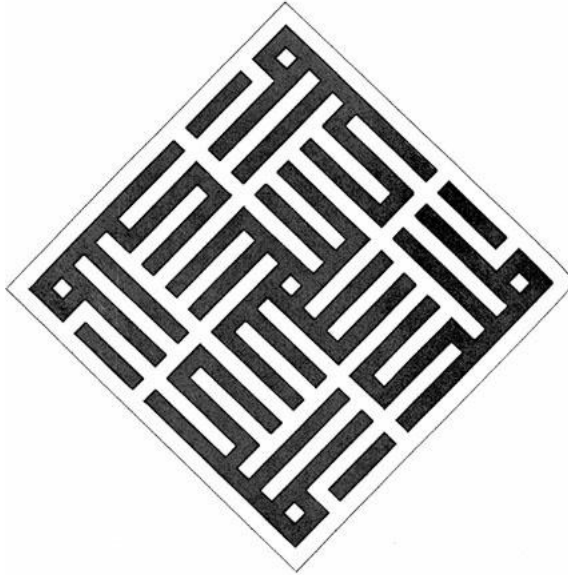
خط کوفی ساده

۲. نوع تزئینی: فرق اساسی میان این دونوع، یعنی ساده و تزئینی این است که نوع ساده دارای اصول و قواعد معینه است، ولی کوفی تزئینی جز رعایت حروف الفبا، تحت قواعد اساسی ثابت و معینی نمی باشد، و اکثر پیچیده و سخت خوانده است، زیرا در آن تصورات و ابداعات بسیار شده است و برای نظم و ترتیب و قرینه سازی و پرکردن زمینه متوسل به رسم و نقاشی شده، و خط را در میانه ی شاخه و گل و برگ و تزئینات هندسی که همراه حروف به کار رفته، پنهان ساخته اند.



خط کوفی تزئینی

۳. نوع بنائی (معقلی) است که به صورت های مختلف پدید آمد و به آسان و متوسط و مشکل دسته بندی می شود... (فضائلی، ۱۳۹۱: ۱۴۹)



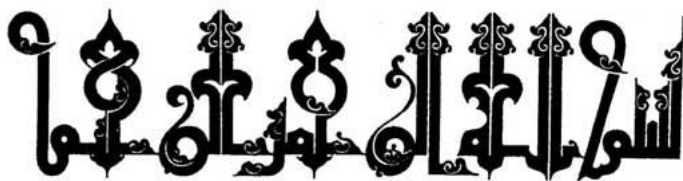
خط کوفی بنائی یا معقلی با کلمه مقدسه ی "الملك لله"

از انواع خط کوفی که در مقدمه کتاب آدلف گرومن آمده میتوان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. کوفی ساده

۲. کوفی گوشه دار که قبلا از آن نام برده وبه کوفی بنایی معروف است

۳. کوفی برگ دار(مورق):حروف این نوع کوفی بخصوص الف و لام، در انتهای فوقانی غالبا به ئسیله برگهای تزئینی یا اسلیمی تکمیل می شود. زمینه آن با استفاده از فرم های برگ درختی تزئین می شده و به کوفی فاطمی نیز شهرت دارد. این خط در قرن دوم و سوم هجری در مصر رواج داشته و از خطوط متداول در کشورهای ایران ، عراق و سوریه نیز محسوب می گشت



خط کوفی مورق، مسجد جامع قزوین



خط کوفی مورق

۴. کوفی گل و برگ دار(مزهر): این نوع کوفی غالبا در زمینه ای از گل و برگ و اسلیمی قرار داشته و یا انتهای حروف آن تبدیل به شاخه های باریک گیاهی می گردد.به این نوع، اگر با شاخه های گیاهی همراه باشد، می توان کوفی مشجر اطلاق کرد



< مشجری > بکت زمان فاطمی مصر

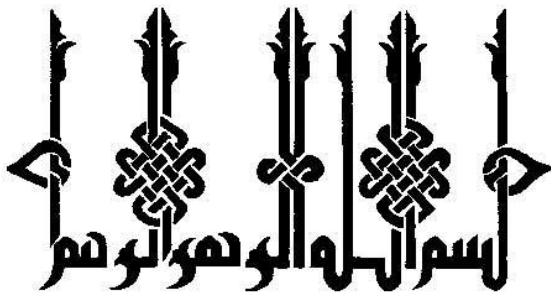
۵. کوفی گره دار(معقد): یک نوع خط کوفی درهم پیچیده با تزئینات فراوان است. حروف این نوع کوفی در حین صعود به دور خود با هم گره می خورد. اگر دو یا چند دسته حروف با هم گره بخورد و این گره ها که غالباً به صورت مربع القا می گردد تکرار شود می تواند مشبک نیز نامیده شود. شهرت و رواج این خط بیشتر در قرون پنجم و ششم هجری قمری بوده است. در این شیوه با به کارگیری لام ها و الف های مکرر و گره های تزئینی و قرینه های زیبا و موزون ترکیب بندی های بدیعی ایجاد می شود



خط کوفی گره دار



کوفی مشبک



کوفی مشبک

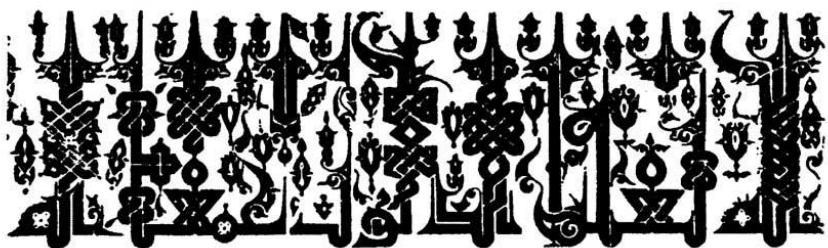
۶. کوفی پیچیده(معشوق): خطوطی تزئینی که حول یک محور(دایره) قرار می گیرند محورهایی حروف این نوع کوفی در حین صعود، مانند عشقه، به دور هم می پیچند و تقریباً شبیه کوفی گره دار است و به ندرت استفاده می شود از این نوع خط در منارجم واقع در کشور افغانستان استفاده شده است



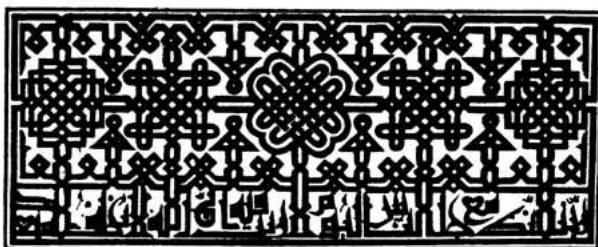
منار جم

این نوع کوفی یکی از زیباترین و جذاب ترین خطوط کوفی است که ترکیبی دایره وار به وجود می آورد.

۷. کوفی موشح: این خط شامل تزئینات زیبا، نظم هندسی و توأم با رسم و تذهیب و نقاشی است. انواع آن عبارتند از: موشح ساده و میانه شکل، کامل و قفلی، این خط دارای تزئینات زیاد در حروف عمودی و کشیده است



کوفی موشح



موشح کامل

۸. کوفی مدور: در نسخه های قدیمی از نوعی خط کوفی ملایم همراه با انحنا و دایره وار به عنوان "مقور" نام برده شده که بعضی به آن "مستدیر" گفته اند



خط کوفی مدورالرنوس تزئینی

۹. کوفی مزین: نوعی از خط کوفی است که بعضی از حروف آن دارای پیچ و تاب و جنبه

های تزئینی است



۱۰. کوفی ایرانی یا پیر آموز: یکی از مهمترین انواع خطوط کوفی شرقی یا ایرانی، خطی

است که در عصر حاضر به کوفی پیرآموز شهرت یافته است. هرچند که نام "کوفی پیرآموز" در مآخذ کهن از جمله در فهرست ابن ندیم یاد شده که دارای مشخصاتی است که این نام بر آن متناسب می نماید، اما قطعیتی در ارتباط این نام و این شیوه خط کوفی وجود ندارد و اما خط معروف به کوفی پیرآموز خطی است در نهایت زیبایی که مهم ترین ویژگی آن انفصال تمام حروف، خواه متصل و منفصل از یکدیگر است. (گرومن، ۱۳۸۳: ۸)



خط کوفی پیرآموز

در شیوه نگارش خط کوفی انواع دیگری از خط وجود دارد که از آن جمله کوفی مغربی می باشد

کوفی مغربی مشتق شده از کوفی قدیم است و قدیمی ترین نمونه به دست آمده از آن مربوط به اواخر سده سوم هجری قمری است که به شیوه ی قیروانی نوشته شده است. خط قیروانی ظاهری هندسی دارد و به ویژه به حالت مستطیل و زاویه دار نوشته می شود. خط کوفی مغربی دارای انشعاباتی است که می توان به قیروانی (منطقه ای در تونس)، تونس، جزائری، سودانی اشاره کرد. از میان شاخه های خط کوفی مغربی، خط تونسی نزدیک ترین آن ها به شیوه نگارش خط شرقی می باشد

اختلاف میان کوفی مغربی و مشرقی به دو عامل خلاصه می گردد:

۱. طرز نوشتن دو حرف " ف و قاف "

۲. طرز به کارگرفتن ردیف الفبایی

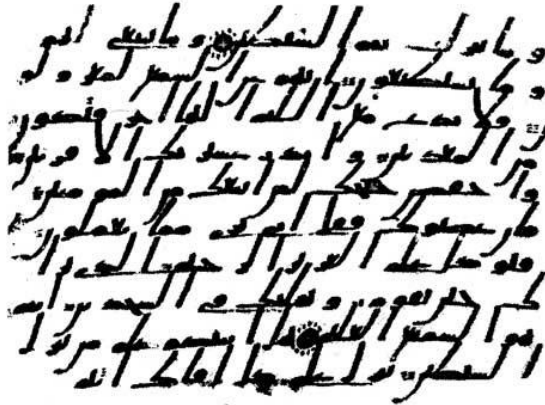


خط کوفی مغربی

خطوط دیگر عبارتند از:

### خط کوفی مایل

این خط از مهم ترین خطوط کوفی ساده است که برای کتابت قرآن مجید و در قرن اوّل و دوّم هجری قمری استفاده می شده است. از ویژگی های خط مایل این است که حرکت قلم به صورت مایل بوده و عمودی ها به صورت شیب دار و مورب (به سمت راست) نوشته می شوند. در این گونه خط هیچ گونه تذهیب و علامتی از نشانه گذاری برای سرسوره ها وجود ندارند و فقط برای تفکیک آیات، نشانه هایی از قبیل دوایری که اطراف آنها نقطه گذاری شده و یا شش نقطه افقی (دو به دو زیر هم) تعیین شده است که همه این ها معرف ویژگی های خطوط کوفی اولیه است. خط مایل تا قرن دوم هجری قمری رواج داشت و سپس منسوخ شده و خط کوفی بنایی جایگزین آن شد.



قرآن با نقطه به خط کوفی مایل - موزهی بریتانیا «منقول از مصور الخط»

### خط کوفی مشق

خط کوفی مشق مشتق نسبت به خط مایل کمی مدورتر بود و از آن به عنوان خط مطول و تمديد یاد شده است، حروف عمودی در آن ها کوتاه است و نوع حرکت افقی قلم و کشیده ها از خصوصیات بارز این خط به شمار می رود. طول این مدها و امتداد افقی، سطر به سطر متفاوت است. خط مشق به دلیل همین پیچیدگی و رعایت نکردن بعضی از ضوابط آن، بعدها ساده تر شد.



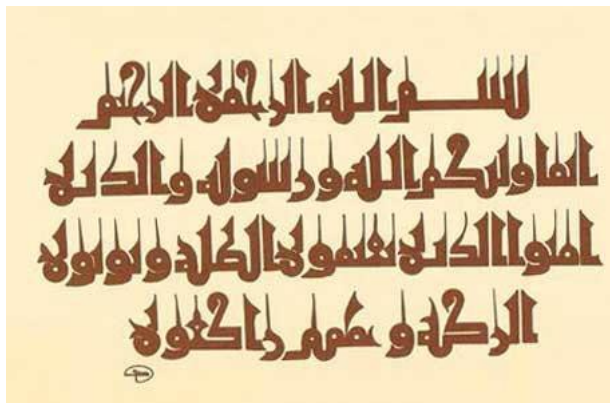
خط مشق (مطول)



این خط تفاوت‌هایی با خط کوفی مشتق دارد و نباید این دو را با هم اختلاط کرد. خط کوفی مشتق با نمادهای تزئینی ساده و انشقاق قسمت‌هایی از دندان‌ها و انتهای عمودها و برخی حروف همراه است. کوفی مشتق یادگار نخستین تلاش‌ها، برای تزئینی شدن دیگر اقلام کوفی بوده است

### خط کوفی خراسانی

این شیوه از کوفی در خراسان قدیم و در عهد غزنویان، سده‌های چهارم و پنجم هجری قمری رواج داشته است. الف و لام‌ها در این خط از کشیدگی و موازات بیشتری برخوردارند. سنگ مزار مطهر امام رضا (ع) در آن زمان با این خط نوشته شده است. خط کوفی خراسانی را کوفی غزنوی نیز نام نهاده‌اند.



خط کوفی خراسانی (غزنوی)

ابن ندیم انواع خط کوفی را بر حسب شیوه‌های مختلف و یا ریزی و درشتی که برای نوشتن مصحف شریف به کار می‌رفت اینگونه نام برده است: مکئی، مدنی، تئم، مثلث، مدور، بصری، مشق، تجاوید، مصنوع، مسائل، راصف، اصفهانی، سجلی و قیر آموز (همان پیرآموز) که این خط را ایرانیان استخراج کرده و بر دو نوع ناصری و مدور تقسیم می‌گردد. (ابن ندیم، ۱۳۹۱: ۱۱)

واقعیت انکار ناپذیر این است که خط کوفی در ابتدا جهت کتابت مصحف شریف و مراسلات استفاده شد ولیکن در طول سده‌های بعدی جنبه تزئینی و هنری به خود گرفت.

بر طبق گفته دکتر زکی محمد حسن دانشمند مصری، عرب‌ها موفق شدند زبان خود را بر ممالک مفتوحه تحمیل کنند، ولی در ایران نتوانستند زبان ایران باستان را از میان توده‌ی ملت

براندازند و فقط ایرانیان لغت زبان فارسی را با حروف عربی نوشته اند، ولی طولی نکشید که همان کتاب و خط را یکی از موضوعات تزئینی قرار دادند (زمانی، ۱۳۸۳: ۲۱۰)

دکتر زکی آورده: "واقعا هم نقوش خطی و کتابتی یکی از مهم ترین موضوعات تزئینی فنون اسلامی به شمار می رود... و خطوط عربی تنها در ساختمان ها و آثار فنی برای ثبت نام مالک آن اثر نفیس و یا بانی آن ساختمان و یا برای ثبت تاریخ یا تبرک به بعضی آیات قرآنی و یا ادعیه به کار نرفته است، بلکه صنعتگر ایرانی مانند صنعتگران سایر ممالک اسلامی آن را به منظور اینکه یک موضوع تزئینی است، مورد استفاده قرار داده و در مشاهد و قبور و کاشی و صنایع فلزی نیز به کار برده است" (زکی محمد حسن، ۱۳۲۰: ۲۹۲)

شاید بتوان اوج رونق کوفی تزئینی را دوره سلجوقی بدانیم که کوفی ایرانی در این دوره به منتهای زیبایی و کاربرد تزئینی خود رسیده بود. مؤلف کتاب راهنمای صنایع اسلامی آورده: "از نسخه های قرآن سلجوقی مورخ ۱۰۵۴ میلادی دو ورق در موزه ی متروپولیتن موجود است. این اوراق که به خط کوفی ایرانی نوشته شده، دارای خصوصیات تزئینی اسلوب سلجوقی است. در این اوراق عنوان سوره به طلا و رنگهای متعدد نوشته شده و در دیگری عنوان سوره فقط طلایی رنگ است. بعضی از آیات به خط کوفی نوشته شده که حالت تزئینی دارد. در زمینه ی این خط کوفی اشکال کوچک گل و گیاه به رنگ طلایی کشیده شده است. این نوع خط کوفی مزین در ابنیه ی سلجوقی و نقاشی های دیواری آن دوره مانند داخل برج پیر علمدار دامغان که در سال ۱۰۲۶ میلادی تکمیل شده، دیده می شود..." (دیماند، ۱۳۳۶: ۷۹)



برج پیر علمدار دامغان

### نتیجه گیری

در ایران آثار و بناهای بسیاری وجود دارد که مزین به خط کوفی هستند، از ظروف سفالین و پارچه های گرانها تا محراب و کتیبه های مساجد و سنگ مقبره های مختلف در سده های اولیه اسلام. از بیانات اهل فن و مؤلفین صاحب نظر در رابطه با این هنر بی بدیل چنین استنباط میگردد که خط کوفی پیش از ظهور اسلام رواج داشته و توسط اعراب و مسلمانان اشاعه یافته و ایرانیان مهمترین عامل در گسترش و گرایش این خط به سوی هنر می باشند و اینکه خط کوفی در شهر کوفه به وجو نیامده بلکه ناشی از ریشه های کهن بوده و چون احتمالاً در این شهر که در پاره ای از سنوات به عنوان مرکز دارالعماره دولت اسلامی بوده و اکثر مکاتبات و مراسلات و عمارات در این مرکز تهیه می شده به مرحله ترقی و تکامل خود رسیده و مسمی به خط کوفی شده است. در پایان اشاره به این نکته الزامی است که خط کوفی به دو دسته شرقی و غربی منقسم بوده و در دسته شرقی شیوه ی ایرانی مقام خاصی داشته است. از قراری که نوشته اند در زمان حجاج ابن یوسف در عراق اختلافات خونینی میان مسلمانان در قرائت آیات قرآنی پیدا شد. برای جلوگیری از این اختلافات، حجاج از کاتبان ایرانی خود کمک خواست و این منشاء ورود حروف معجم کوفی از خطوط ایران باستان بود. البته متأسفانه آثار قدیمی تر در قرن سوم و چهارم هجری که شباهت بسیار این خط را با خط باستانی ایرانی نشان میداد از میان رفته و لیکن میتوان به حروف کوفی دو کتیبه ی لاجیم و ابرقو که در کتاب آثار ایران به چاپ رسیده و مقایسه این دو را نشان میدهد، اشاره کرد. دو کتیبه مذکور که در اوایل قرن پنجم هجری نوشته شده از معتبرترین اسناد قدیمی شیوه ی نگارش خط کوفی به شمار می آیند.

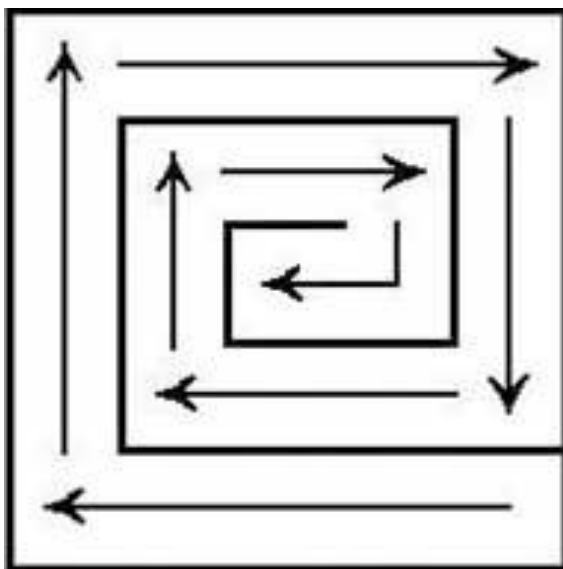
ضمائم

اشکال دیگر	وِز	وِط	وِی	وِز
ا	ا	ا	ا	ا
ب ت ث	ب	ت	ث	ب ت ث
ج ح خ	ج	ح	خ	ج ح خ
د ذ	د	ذ	د ذ	د ذ
ر ز	ر	ز	ر ز	ر ز
س ش	س	ش	س ش	س ش
ص ض	ص	ض	ص ض	ص ض
ظ	ظ	ظ	ظ	ظ
ع غ	ع	غ	ع غ	ع غ
ف	ف	ف	ف	ف
ق	ق	ق	ق	ق
ك	ك	ك	ك	ك
ل	ل	ل	ل	ل
م	م	م	م	م
ن	ن	ن	ن	ن
ه	ه	ه	ه	ه
و	و	و	و	و
لا	لا	لا	لا	لا
ي	ي	ي	ي	ي

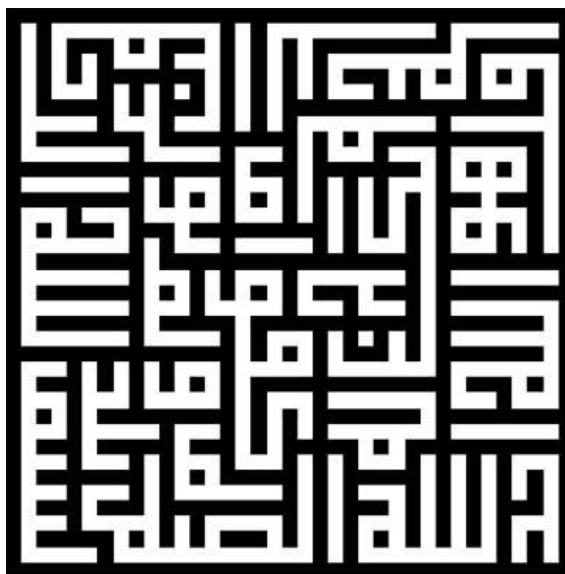
ضمیمه ۱: نگارش الفبای کوفی



ضمیمه ۲: ابتدا و انتهای سطر به کوفی تزئینی و سطر میانی به کوفی بنایی  
اقتباس از کتاب هنر آیه نگاری قرآن کریم



ضمیمه ۳: مسیر نگارش خط کوفی بنایی



ضمیمه ۴: سوره اخلاص با توجه به ضمیمه ۳

**منابع و مأخذ**

- ابن خلدون (۱۳۳۷م)، (۱۹۷۹م) المقدمة، تحقیق علی عبدالواحد وافی، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران
- ابن ندیم (۱۹۷۱م / ۱۳۹۱هـ ق) الفهرست، نشر رضاتجدد، تهران.
- ایرانی، عبدالمحمد خان (مؤدب السلطان)، (۱۳۴۶)، پیدایش خط و خطاطان، انتشارات ابن سینا، تهران.
- جرجی زیدان، (۱۳۴۵) تاریخ تمدن اسلام، ترجمه و نگارش علی جواهر کلام، تهران
- دیمانند، س.م، (۱۳۳۶)، راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه دکتر عبدالله فریار، تهران
- زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۶۹)، کارنامه اسلام، انتشارات امیرکبیر
- زکی محمد حسن، (۱۳۲۰)، صنایع ایران بعد از اسلام، ترجمه محمد علی خلیلی، تهران
- زمانی، عباس، (۱۳۸۳)، خط خوش فارسی (مجموعه مقالات)، سازمان چاپ و انتشارات
- سراج شیرازی، یعقوب ابن حسن، (۱۳۷۶) تحفه المحبین، به کوشش ایرج افشار و کرامت رعنا حسینی؛ نشر نقطه
- شیمیل، آن ماری، (۱۳۸۳)، خوشنویسی اسلامی، ترجمه مهناز شایسته فر، مجموعه آثار هنر اسلامی
- صفا، ذبیح الله، (۱۳۳۸)، تاریخ ادبیات ایران، انتشارات فردوس، تهران
- فضائلی، حبیب الله، (۱۳۹۱)، اطلس خط، تهران، انتشارات سروش
- گرومن، آدولف، (۱۳۸۳). منشاء و توسعه ابتدایی کوفی گلدار، ترجمه دکتر مهناز شایسته فر، انتشارات مؤسسه مطالعات هنر اسلامی
- محمد ظاهری، حمید، (۱۳۸۷). جمال محمد در هنر جمیل، موسسه فرهنگی منادی تربیت
- هراتی، محمد مهدی، (۱۳۷۵) هنر آیه نگاری قرآندکریم، انواع خطوط کتیبه های کهن، به خط استاد محمد علی عطار هروی، انتشارات پیام آزادی، تهران

